

Олена Лисенко

*Молодша наукова співробітниця
відділу державного терору
радянської доби Інституту історії
України НАН України*

У статті на підставі документів архівно-кримінальної справи учасників анти-колгоспного повстання під проводом Якіма Рябченка в 1931 р. відтворено погляди повстанців на організацію державної влади після повалення комуністичної влади. Розглянуто, як повстанці бачили вирішення аграрного питання, реорганізацію колгоспів, адміністративно-територіальний устрій України, військову службу тощо.

Ключові слова: колективізація, повстання, Яким Рябченко, УСРР, Чернігівщина, політична програма.

Olena Lysenko

Views of Rural Insurgents on the Government and Political Structure of Ukraine (the Case of Yakym Riabchenko Insurrection 1931)

On the basis of documents of the archive criminal file of the participants of the 1931 anti-kolkhoz insurrection led by Yakym Riabchenko the article reconstructs the insurgents' vision of the government organization after the Communist rule is down. It is examined, how the insurgents saw the solution of the agrarian problem, kolkhozes reorganization, administrative and territorial division of Ukraine, military service etc.

Key words: collectivization, insurrection, Yakym Riabchenko, UkSSR, Chernigiv Region, political programme.

ПОГЛЯДИ СЕЛЯН-ПОВСТАНЦІВ НА ДЕРЖАВНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ПОВСТАННЯ ЯКИМА РЯБЧЕНКА 1931 р.)

Протягом останніх двох десятиліть історіографія збагатилася чималою кількістю праць про проведення так званої «соціалістичної реконструкції сільського господарства» та її наслідки у 1920—1930 рр. Вітчизняні і закордонні дослідники загалом акцентували увагу на зусиллях вищого партійно-радянського керівництва СРСР й України у проведенні колективізації та розкуркулення, що кардинально змінювало традиційний багатовіковий устрій селянського життя, його соціальну структуру і світогляд. Учені, в першу чергу, зазначили наявність різних форм широкого опору селян комуністичному режиму¹.

Паралельно розпочалося виявлення архівних документів та публікація значної кількості науково-документальних збірників про події у селах України наприкінці 1920 — середини 1930 рр. Спочатку це були документи центральних архівів України та Російської Федерації². Згодом почалися публікації документів із регі-

¹ Дув.: *Graziosi Andrea. Collectivisation, revoltes paysannes et politiques gouvernementales // Cahiers du Monde russe. — XXXV (3). — juillet—septembre 1994. — P. 437—632; Danilov Victor, Berelovich Alexis. Les documents de la VCHK—OGPU—NKVD sur la campagne sovietique // Cahiers du Monde russe. — XXXV (3). — juillet—septembre 1994. — P. 633—701; Lynne Viola. Peasant rebel under Stalin: Collectivization and the culture of peasant resistance. — New York, 1996; Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. — К.: Ін-т історії України, 1996. — 42 с.; Івницький Н. А. Репресивная политика советской власти в деревне (1928—1933 гг.). — М.: РАН. Ин-т рос. истории, Университет г. Торонто (Канада), 2000; Кульчицький С.В. Опір селянства суцільній колективізації // Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 366—384; Васильєв В. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.) / В. Ю. Васильєв // Історія України: маловідомі імена, події, факти. — 2005. — Вип. 31. — С. 140—150 та ін.*

² Колективізація і голод на Україні: 1929—1933. Збірник матеріалів і документів / Упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; Відп. ред.: Кульчицький С. В. — К.: Наукова думка, 1992; Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). — Вінниця, 1997; Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. 1918—1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. — Т. 1, 2. — М., 1999—2000; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939. — Документы и материалы. В 5-ти тт. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — Т. 1, 2, 3. — М., 1999—2001.

ональних архівів³. Перші дослідження документів місцевих партійно-радянських органів (обкомів і райкомів партії, облвиконкомів і райвиконкомів) виявили численні факти активного спротиву суцільній колективізації та розкуркуленню селян. Публікації виявлених документів зруйнували радянську міфологему про «поодинокі спроби куркулів та бандитів зупинити соціалістичну реконструкцію сільського господарства».

Паралельно реалізація програми науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» надала можливість «олюднити» спротив комуністичному режиму. В архівах Міністерства внутрішніх справ України та Служби безпеки України були виявлені доповідні записки про перебіг повстань, архівно-кримінальні справи учасників селянського спротиву, засуджених до розстрілу чи тривалих термінів ув'язнення. Виявлені документи і біографії учасників досліджуваних подій були опубліковані у книгах практично всіх обласних томів науково-документальної серії, окрім західноукраїнських областей.

Згодом окремі дослідники цілеспрямовано вивчали настрої та поведінку населення у період колективізації. Вони намагалися виявити механізм та методи спротиву, визначити його характер, політичні гасла, масовість та масштаби⁴.

³ *Рязанская деревня в 1929–1930 гг.: Хроника головокружения. Документы и материалы / Отв. Ред.-сост. Л. Виола, С. В. Журавлев и др. — М., 1998; Голодомор на Житомирщині. 1930–1934 роки: Документи і спогади. Збірник. — Житомир, 1993; Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині 1929–1933: Збірник документів і матеріалів / Упор. О. Єрмак та ін. — Полтава, 1997; Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів / Автори-упорядники: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, М. П. Кравченко, В. П. Лациба, І. П. Мельничук, В. І. Петренко. — Вінниця: ДП «ДКФ», 2007 та н. Юрій Н. Антиукраїнські настрої у містах УСРР за доби «українізації» у 20-х — на початку 30-х рр. XX ст. // Мандрівець. — 2011. — № 5. — С. 36–39; Рябенко О. Студентів радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. — Х.: ХНАМГ, 2012. Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / Авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. — Чернівці: Видавець Лозовий В. М., 2012; Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940 / Авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2013; Штейнле О. Формування передвоєнних настроїв жителів Запорізької області: соціальний вимір (1920-ті–1941 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Вип. XXXV. — Запоріжжя, 2013. — С. 138–145. та ін.*

Останнім часом цікавість учених до проблеми спротиву більшовицькому режиму була зумовлена не лише можливістю доступу до документів комуністичних спецслужб та міліції. Чергова хвиля процесу декомунізації, ініційована після Революції гідності та підтримувана Українським інститутом національної пам'яті, значно прискорила розповсюдження історичних знань про комуністичне минуле серед широкої громадськості. У засобах масової інформації почали друкуватися статті про селянські виступи початку 1930 рр.⁵ У передачах на обласному державному телебаченні у Вінницькій, Київській, Хмельницькій, Черкаській та інших областях неодноразово виступали вчені, краєзнавці із розповідями про незборимість духу українського селянства.

Дієвим методом трансляції академічних знань про події 1930-х рр. стала фотодокументальна виставка «Спротив геноциду», присвячена 81-м роковинам Голодомору була презентована у Києві 20 листопада 2014 р. в Українському домі. Вона була створена Українським інститутом національної пам'яті спільно із Галузевим державним архівом СБУ, Центром досліджень визвольного руху та Громадським комітетом із вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932—1933 рр. в Україні. Її автори В. Тилішак (керівник проекту), В. Бірчак, В. Василенко, В. В'ятрович, С. Горобець, В. Іванченко, Н. Лапчинська, О. Штоквиш, Б. Патриляк (науковий консультант) у вигляді діаграм, карти України із позначками кількості виступів та їх учасників, фотокопій документів та листівок, фотографій засуджених селян-повстанців намагалися донести до громадськості масштаби селянських повстань початку 1930 рр.⁶

Із 18 стендів цієї виставки один був присвячений «Збройним повстанням на Чернігівщині 1931 року». Його основою стала архівно-кримінальна справа на Якіма Рябченка та його побратимів. Вони навесні 1931 р. сколихнули Городнянський, Менський, Ріпкинський, Сновський і Сосницький райони Чернігівщини.

⁵ *Конарева Л. Не підкорені голодом у 1933-му — непереможні нині// Урядовий кур'єр. — 2014. — 22 листопада; Ключко Р. Україна у вогні: Селянські протести проти колективізації// Дзеркало тижня. — 2015. — 18 вересня.*

⁶ *Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/page/fotodokumentalna-vistavka-sprotiv-genotsidu>. Дата звернення: 12.01.2016 р.*

Події селянського повстання навесні — влітку 1931 р. та його результати викликали дискусію на початку 2000-х рр. Її причиною стали недосконалість українського законодавства у галузі реабілітації жертв комуністичного режиму і міфологізація самого повстання. Це певною мірою ускладнило реконструкцію подій. Однак після ознайомлення вчених із архівно-кримінальною справою Я. Рябченка, одразу стало зрозуміло, що в оцінці Городнянського повстання проявилися радянські ідеологеми селянського спротиву 1930-х рр.

На початку 1990-х рр. перебіг повстання Я. Рябченка вивчав чернігівський історик В. Шкварчук⁷. Його реконструкція подій виглядала менш героїчно, проте реалістично. Уродженець с. Тупичів Городнянського повіту Яким Рябченко брав участь у більшовицькому партизанському русі під час «громадянської війни». Згодом займав посади голови сільради, міліціонера та навіть працював у місцевому апараті ГПУ. Із невідомих причин його зразкове кар'єрне зростання припинилося, і він почав господарювати на виділеному клапті землі.

Як і переважна більшість селян, Яким Рябченко сприйняв суцільну колективізацію як брутальне зазіхання на власне майно й особисту свободу селянина. У нього знайшлося чимало однодумців у селах Городнянщини, особливо серед колишніх «червоних партизанів». У Писарівському лісі зібралось 300—400 повстанців. Вирішальний бій із загonom міліції, направленим із Городні, відбувся 28 червня 1931 р. Сам Рябченко був важко поранений і заарештований. У вересні 1989 р. Чернігівська обласна прокуратура реабілітувала усіх повстанців. Однак у березні 1991 р. скасувала свою постанову як помилкову через причетність Я. Рябченка та його товаришів до вбивства представників влади. Їх продовжували вважати «бандитами».

Всього у справі налічується 174 фігуранти, яким 3 серпня 1931 р. І. Бей-Беспальком було висунуте обвинувачення «в участі у контрреволюційній повстанській організації, що ставила собі за мету повалення радянської влади збройним шляхом», тобто в злочинах, передбачених статтями 54-2 та 54-11 КК УСРР. Та-

⁷ Шкварчук В. Бунт землі (Художньо краєзнавча праця на архівному матеріалі). — Чернігів, 1994. — С. 25—26.

кож був обраний запобіжний захід — утримання під вартою у «ДОПР»⁸.

Для місцевого партійно-радянського керівництва та співробітників місцевого апарату ГПУ негативні настрої селян щодо колективізації не стали новиною. Місцеві активісти неодноразово у своїх інформаціях наголошували на фактах антирадянської агітації, підпалах майна, побитті активістів-колективізаторів тощо⁹. Співробітники ГПУ, маючи розгалужені агентурні мережі, уважно стежили за спробами збройного опору селян. Так, у 1930 р. чекісти відкрили агентурну справу «Ображені» («Обиженные». — рос.). Під оперативну розробку головним чином потрапили колишні червоні партизани, які не підтримували заходи партійно-радянського керівництва, спрямовані на збільшення податків, розмірів самообкладання, кількості різноманітних одноразових виплат. Здебільшого це були селяни, які важко працювали на розподіленій землі. Протягом 1920-х років вони змогли розбудувати власне господарство. Загалом вони не заперечували проти колективного господарювання, однак із методами усупільнювання, принципом розподілу результатів праці, що пропонувалися комуністичним керівництвом, не погоджувалися. Протестуючи, колишні червоні партизани виходили із складу сільського активу. Зокрема, у 1929 р. залишив комнезам Ксенофонт Шаш, де він перебував від дня його заснування. Причиною виходу, за словами Шаша, стала подвійна політика комуністичного керівництва: «Вийшов з нього по [наступній] причині. Я доводив, що лінія Радянської влади стосовно бідняків невірна. На словах говориться одне, а реальному житті — інше. Зовсім немає продовольства, одягу. За це мене і вигнали із комнезаму»¹⁰. Подібні життєві ситуації були типовими для селян радянської України. Таким чином, суцільну колективізацію вони сприймали як легальний спосіб пограбування селянських господарств.

⁸ ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 67508-п. — Т. 1. — Арк. 1—8;

ДОПР (рос. Дом общественно-принудительных работ) — Будинок громадсько-примусових робіт. Ця установа входила до мережі загальних місць ув'язнення.

⁹ *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928—1938 / Авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. — Чернівці: Видавець Лозовий В. М., 2012. — С. 117—217.*

¹⁰ ГДА СБ України, — Ф. 5. — Спр. 67508-п. — Т. 1. — Арк. 186.

Звичайно, що ці проблеми неодноразово обговорювалися селянами при своїх зустрічах, у селянських колективах. Своє невдоволення вони висловлювали відкрито навіть представникам місцевої влади та сільським активістам. Так, 23 квітня 1931 р. бідняк, колгоспник, кандидат у члени КП(б)У Ф. Міхієнко на допиті розповів про підготовку виборів до сільради у с. Тупичів. Він зазначив, що місцевий комуніст Є. Сухіцький попередив про наявність у селі «різних людей і різних течій, з якими треба провести дуже обережну роботу». Також він розповів про наявність у селі контрреволюційної організації «Десна». У квітні 1931 р. Ф. Міхієнко зайшов до Я. Рябченка і почав «політичну розмову»: «Рябченко почав виказувати своє невдоволення проти Радвлади, що це влада не селянська, а лише цілком «жидівська». А тому така влада не може існувати, тому, що все селянство проти неї. Їй надалі селянство терпіти не може і чекає на визволення». Рябченко додав, що «Радянська влада буде повалена, бо проти неї Красна армія, робітничий клас та все селянство»¹¹. Про факти відкритого невдоволення розповідали й інші активісти. Тому Я. Рябченко і його однодумці швидко потрапили під пильне око чекістів. Обтяжуючою обставиною для агентурної розробки стало вміння володіти зброєю та вести партизанську війну.

Наростання чергової хвилі «повстанських настроїв», що почалося у січні — лютому 1931 р. було зумовлене посиленням колективізаторської активності місцевого партійно-радянського апарату та весняною кампанією хлібозаготівлі. Посилення останньої селяни пов'язували із примусом вступу до колгоспу.

Повстанці, зокрема Я. Рябченко, приділили увагу й політичному устрою держави. Вони вважали що:

— радянська влада повинна залишатися в усіх формах без змін, але вибори повинні бути на основі широкої демократії;

— земля повинна порівно розподілятися між усіма жителями населеного пункту. Навіть після виходу із колективного господарства селянин повинен отримувати ділянку по загальні нормі. Збільшення земельного наділу до 25 десятин можливе лише при наявності вільних земель, такі господарства вважаються товарними, і забезпечують державу хлібом. При прирості населення вони переходять на загальну норму землеволодіння;

¹¹ ГДА СБ України. — Ф. 5 — Спр. 67508-п. — Т. 1. — Арк. 173–174.

— невеликі лісові масиви мають бути передані для використання селянам, які будуть ними користуватися й оберігати. Великі ліси — залишитися у власності держави;

— фабрики та заводи недержавного значення мають бути передані під керівництво робітничих колективів. Зацікавленість робітників у кінцевому результаті зумовить їх відновлення та раціональне використання. Великі підприємства залишаються у державній власності;

— постійна армія повинна бути замінена загальним озброєнням всього населення. Для охорони кордону залишається невелика кількість військових підрозділів, для охорони внутрішнього порядку використовується міліція. На випадок війни все населення проходить загальну військову підготовку через військові комісаріати та потім озброюється;

— колективні господарства повинні залишитися на виділених для них земельних ділянках, вступ проводиться лише на добровільній основі. На думку Я. Рябченка, добровільність дасть можливість у зацікавленості у результатах праці;

— регулювання торгівлі державою створило труднощі для населення як у придбанні, так і збуті товарів. Це відбилося на добробуті пересічних громадян. Тому варто ввести приватну вільну торгівлю.

Я. Рябченко пропонував розповсюдити ці тези для обговорення серед колишніх червоних партизанів. Останні повинні ознайомити своїх односельців і провести широку дискусію. Також партизани мали б входити до різних організацій, де ініціювали би відповідні зміни і реалізовували їх на практиці. За твердженням К. Шаша, селяни навколишніх сіл підтримали пропоновані гасла.

Пропонувалося знайти можливість надрукувати тези у спеціальній листівці і поширювати серед населення. Були навіть спроби налагодити діяльність підпільної типографії. У протоколі допиту П. Кириченка від 19 вересня 1931 р. деталізуються пошуки типографії. Я. Рябченко мав намір встановити типографію на хут. Горневщина, планували придбати і транспортувати її з Конотопа¹². Але налагодити цю діяльність не вдалося¹³.

¹² ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 67508-п. — Т. 1. — Арк. 186—187.

¹³ Там само. — Т. 3. — Арк. 187—190.

Рябченко наївно сподівався, що політико-економічні розбіжності із політикою комуністичної партії будуть вирішені через поступки керівництва більшовиків, адже це «вимога народу». Також він пропонував проведення широкої роз'яснювальної роботи серед населення щодо боротьби різних поглядів на подальший соціально-економічний розвиток країни для реальної участі народу у дискусії. На цьому підґрунті пропонувалось провести демократичні вибори¹⁴.

Але М. Шаш у протоколі допиту від 19–20 червня 1931 р. (ймовірно, нічний допит) дещо інакше інтерпретував погляди Я. Рябченка на характер державного устрою в Україні. Його пропонувалося організувати за принципом «Вільного козацтва». У кожному колишньому губернському місті в Україні буде сотник. Земля в користуванні козаків має бути розподілена між ними порівну. Норма наділу землі на одне господарство — 10 дес., але може бути зменшена, або збільшена, хоча не повинна перевищувати 15 дес. Для колективних господарств відводилася б гірша земля. Великих товарних господарств (поміщицьких і куркульських) не буде. Переділ землі провадитиметься по відрубній системі і буде ліквідоване черезсмужжя. Також пропонувалася впровадження вільної торгівлі.

Особливо наголошувалося, що козаки мають бути озброєні (гвинтівка, револьвер, шашка і кинджал), носити відповідну форму, а також мати верхового коня із необхідною амуніцією. Суддівські функції в кожному населеному пункті повинні здійснюватися козакою радою. Серед іншого, допускалося право козака убити іншого на місці скоєння останнім злочину¹⁵.

Спроба організувати адміністративно-територіальний устрій за прикладом «старих козачих часів» та «козачих територій» Облaсті Війська Донського чи Кубані на Чернігівщині мала певне історичне підґрунтя. Чимало місцевого населення відносили себе до козачого стану. Це, зокрема, підтверджується метричними книгами, що зберігаються у Державному архіві Чернігівської області.

Аналіз варіантів бачення майбутнього державного устрою України після перемоги повстанців свідчить про зіткнення двох

¹⁴ ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 67508-п. — Т. 2. — Арк. 214–217.

¹⁵ Там само. — Т. 1. — Арк. 239–247.

світоглядів: «прорадянського» — ради із широким представництвом всіх верств населення та широким спектром політичних поглядів і «старовинного козачого устрою». Вони були цілком закономірні і прийнятні для населення Чернігівщини, де основою галуззю було сільське та лісове господарство, ремісництво й переробка сільськогосподарської продукції. Головною умовою їх існування була приватна власність, вільна торгівля та вплив населення на місцеві органи влади через її виборність.